

การพัฒนาระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อพึ่งพาตนเองที่ยั่งยืนของจังหวัดน่าน

Rice Seed Production System Development for Sustainable Self Dependence in Nan Province

สาวิตร มีจ้อย¹ และ สำรววย ผัดผล²

Sawit Meechoui¹ and Samruay Phadphon²

บทคัดย่อ

กลุ่มชาวนาน่านแก้ปัญหาขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ข้าวด้วยตนเอง ด้วยการผสมสร้างพันธุ์ขึ้นใช้เองและรวมกลุ่มกันผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อขายให้กลุ่มอื่น แต่พบปัญหาพันธุ์ปนและยังไม่เป็นระบบการผลิตพันธุ์ที่มีประสิทธิภาพซึ่งจำเป็น ต้องวิจัยกระบวนการจัดการความรู้ (knowledge management) เพื่อการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวอย่างเป็นระบบ และสนับสนุนให้เกิดกลไกการทำงานร่วมกันของเครือข่ายในพื้นที่ ให้เกิดการช่วยเหลือกันในการพัฒนาระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ สามารถพึ่งพาตนเองได้ทั้งข้าวไร่และข้าวนา

จากผลการดำเนินงานร่วมกับศูนย์เรียนรู้ไร่ไ้ไก่ ในมูลนิธิอภัยเมืองน่าน และสำนักงานเกษตรอำเภอในพื้นที่เป้าหมาย 12 ตำบลพบว่า กลุ่มชาวนามีกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเดิมอยู่แล้วตั้งแต่สร้างพันธุ์จนถึงผลิตเมล็ดพันธุ์ แต่ยังไม่ขึ้นอยู่กับตัวบุคคลและพื้นที่ ทั้งนี้หลังจากสนับสนุนให้เกิดกระบวนการจัดการการผลิตพันธุ์ข้าวอย่างเป็นระบบ ทำให้กลุ่มชาวนาได้เรียนรู้สาระสำคัญของการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวคือ การเรียนรู้ลักษณะประจำพันธุ์เพื่อสร้างพันธุ์ใหม่ คัดพันธุ์ปนและผลิตพันธุ์คัดและหลัก กลุ่มชาวนาเห็นด้วยกับกระบวนการจัดการ และได้ขยายพื้นที่ปลูกเพื่อเพิ่มปริมาณเมล็ดพันธุ์เพื่อใช้กันอย่างทั่วถึงและจำหน่ายสู่พื้นที่อื่น รวมทั้งจัดแบ่งภาระการผลิตเมล็ดพันธุ์ตามลำดับชั้นร่วมกัน เครือข่ายในพื้นที่ได้สนับสนุนให้เกิดระบบการผลิตที่เข้มแข็ง และพัฒนาระบบการควบคุมคุณภาพเมล็ดพันธุ์ สำหรับปัญหาขาดแคลนพันธุ์ข้าวไร่ที่รุนแรงนั้น ได้เริ่มกระบวนการพัฒนาพันธุ์แบบพึ่งตนเอง โดยจัดหาพันธุ์ข้าวไร่ที่ดีให้กลุ่มเกษตรกร ได้ทดลองปลูกและคัดเลือกใช้เป็นเชื้อพันธุ์ข้าวในพื้นที่ของตนและแลกเปลี่ยนพันธุ์ระหว่างกันต่อไป นอกจากนี้ได้สรุปกลไกความร่วมมือกับเครือข่ายทำงานในพื้นที่เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพและสร้างความยั่งยืนให้กับระบบการผลิตพันธุ์ข้าว

คำสำคัญ : ระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อพึ่งตนเอง การพัฒนาระบบผลิตพันธุ์ข้าว

¹ สถาบันวิจัยและฝึกอบรมการเกษตรลำปาง ตู้ ปณ.89 อ.เมือง จ.ลำปาง 5200

¹ Lamphang Agricultural Research and Training Centre. P.O.Box 89. Amphur Muang, Lamphang. 52000.

² มูลนิธิอภัยเมืองน่าน 96 ซอย 1 อรัญญาวาส ต.ในเวียง อ.เมือง จ.น่าน 50000

² Hug Muang Nan Foundation. 96 Soi1 Aranyawat. Tumbon Nai Waeng, Amphur Muang, Nan.50000.

Abstract

Rice farmer groups in Nan province resolved their problem on the shortage of good variety seed by developing their own rice varieties and producing for the other groups. However, they experienced the problem of varietal mix-up and inefficiently seed production system. This project developed a process of knowledge management for rice seed production system and supported for the mechanism of work together between rice farmer's networks in the focus areas for assisting the development of rice seed production system in Nan province that the farmers could be dependent on their own both upland- and lowlandrice varieties production.

Results from the co-operation with JoKo Learning Center of Hug Muang Nan Foundation and Agricultural District Offices in the target area of 12 Tambons were found. The farmer groups had already set up their rice varietal production management following the process of varietal development scheme from breeding of new variety up to the production of the seed. However, the process was depended on individuals and on specific areas; thus, this project supported the process of mutual development for rice varietal breeding system. The importance knowledge of the farmers learning for rice varietal development was the knowing of phenotype of a rice variety for breeding of a new variety, detection or protection of variety contamination, and the production of foundation and registered seeds. The farmers agreed on this process management and extended production area to increase seed yield for their own usage and sell to other areas. Moreover, they shared and produced seed process together. The corporation network intended to support their production system and developed a process for seed quality assessment. For the severe problems on the lack of upland rice seed, the project was starting to develop a self-dependency varietal development by providing farmers with elite upland-rice varieties for the evaluation and selection in their areas for utilization and varietal exchanges in the next. Moreover, the corporation network planning in target area for increasing efficiency and sustainability system was concluded.

Key Words : rice seed production system, sustainable self dependence, rice varieties production in Nan

บทนำ

นโยบายสนับสนุนพันธุ์ข้าวจากภาครัฐ ที่ผ่านศูนย์ขยายพันธุ์พืช ตอบสนองความต้องการของชาวนานาน ได้เพียง 6-7% เท่านั้น (ผลการประชุมกับมูลนิธิอภัยเมืองนาน เมื่อวันที่ 14-15 กรกฎาคม 2551) เนื่องจากพันธุ์ข้าวที่ผลิตไม่ตรงความต้องการของชาวนา ชาวนาต้องพึ่งตนเองโดยซื้อขาย แลกเปลี่ยนและให้ยืมพันธุ์ข้าวกันและกัน

แต่ส่วนใหญ่เมล็ดพันธุ์ดังกล่าวมีข้าวพันธุ์อื่นปนอยู่มาก กลุ่มชาวนานำนานยังได้แก้ปัญหาดังกล่าวอีกประการหนึ่งคือ ได้สร้างข้าวพันธุ์ใหม่ที่ต้องตามต้องการไว้ใช้เองได้แก่ พันธุ์เหนียววัน 1 และ เหนียววัน 2 ซึ่งเป็นที่ต้องการของชาวนานำนานอย่างมากประมาณ 7-8 ตันต่อปี แต่ชาวนานักปรับปรุงพันธุ์ ก็ไม่สามารถผลิตเมล็ดพันธุ์ได้มากตามเป้าหมายได้ เพราะมีข้อจำกัดพื้นที่ แรงงานและเงินทุน ดังนั้นปัญหาเหล่านี้จำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือ เพื่อให้ชาวนาพึ่งตนเองให้ได้เรื่องเมล็ดพันธุ์ สำหรับการปลูกข้าวไร่ที่จังหวัดน่านนั้นพบปัญหาผลิตได้ไม่พอกิน และเกษตรกรเปลี่ยนไปปลูกข้าวโพดไร่เพื่อได้เงินมาซื้อข้าวกิน ทำให้เกิดการสูญหายพันธุ์กรรมข้าวไร่อย่างมาก (มิ่งขวัญและคณะ, 2548)

ด้วยเหตุนี้ทางโครงการ จึงได้วิจัยกระบวนการจัดการผลิต เพื่อผลักดันให้ระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกลุ่มชาวนาที่มีอยู่แล้ว ให้ โดยดำเนินงานร่วมกับเครือข่ายภาคีในพื้นที่ ประกอบด้วย กลุ่มชาวนา มูลนิธิอภัยเมืองน่าน สำนักงานเกษตรอำเภอในพื้นที่ รวมทั้งนักวิชาการจากส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดการยอมรับในพื้นที่ สร้างความเข้มแข็งในระบบการผลิตและเกิดประสิทธิภาพในการพึ่งตนเองได้ ตลอดจนเกิดความร่วมมือกันของเครือข่ายในพื้นที่ เพื่อพัฒนาระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวให้ยั่งยืนต่อไป

วิธิดำเนินการวิจัย

ได้เริ่มพัฒนาระบบการจัดการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกลุ่มชาวนาที่มีอยู่เดิมในพื้นที่จังหวัดน่าน โดยมีพื้นที่เป้าหมายทำงาน 12 ตำบลๆ ละ 1 หมู่บ้าน และแบ่งตามลักษณะงานของกลุ่ม ดังนี้

1. กลุ่มชาวนานักปรับปรุงพันธุ์และผลิตพันธุ์คัด (3 ตำบล ๆ ละ 1 หมู่บ้าน) ได้แก่ บ้านหาดเค็ด ต.เมืองจาง และบ้านน้ำเกียน ต.น้ำเกียน อ.ภูเพียง และบ้านทุ่งฮ่อง ต.ยม อ.ท่าวังผา
2. กลุ่มชาวนาในพื้นที่ผลิตพันธุ์หลักและขยาย (6 ตำบล ๆ ละ 1-3 หมู่บ้าน) ได้แก่ ต.ถ้ำตอง และ ต.ตุ๋น อ.เมือง, ต.ไหล่น่าน และ ต.ซ่ง อ.เวียงสา, ต.ป่าเลหวอง อ.สันติสุข, ต.นาบึง ต.ฝายแก้ว และ ต.น้ำเกียน อ.ภูเพียง, ต.ยม อ. ท่าวังผา และ ต.เปือ อ.เซียงกลาง
3. กลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ (4 ตำบล ๆ ละ 1 หมู่บ้าน) ได้แก่ บ้านห้วยมอ ต.เวียง อ.เมือง, บ้านผาขวาง ต.บ่อ อ.เมือง, บ้านกิว่ม่วง ต.ตุ๋น อ.สันติสุข และบ้านห้วยไฮ้ ต.ฝายแก้ว อ.ภูเพียง

สำหรับแผนการดำเนินงานวิจัยกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกลุ่มชาวนา ในช่วงเวลา 2 ปี (เดือนกันยายน 2551-เดือนสิงหาคม 2553) ได้กำหนดไว้ ดังนี้

1. ประชุมเครือข่ายภาคีในพื้นที่ เพื่อประสานความร่วมมือกันทำงาน โดยใช้พื้นที่ตามแผนการพัฒนาพันธุ์ข้าวของศูนย์เรียนรู้ใจใจ ในมูลนิธิอภัยเมืองน่าน และแผนงานของสำนักงานเกษตรอำเภอ
2. สำรวจข้อมูลการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ได้ปฏิบัติมาแล้วของกลุ่มชาวนาในพื้นที่ เพื่อ
 - 2.1 สร้างความเข้าใจระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ และแนวทางปฏิบัติในพื้นที่เป้าหมาย
 - 2.2 จัดการองค์ความรู้การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ของกลุ่มชาวนา โดยการวิเคราะห์และแยกความรู้ประสบการณ์ ออกเป็น ความรู้ที่ถูกต้องและสมบูรณ์ ความรู้ที่ถูกต้องแต่ไม่สมบูรณ์ (ที่โครงการฯ จะเพิ่มเติมให้สมบูรณ์) และความรู้ที่ไม่ถูกต้องหรือไม่รู้ (ที่โครงการฯ ต้องจัดอบรมให้ความรู้ใหม่)

2.3 วิเคราะห์จุดเด่นข้อจำกัดของกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกลุ่มชาวนา โดยวิธี SWOT analysis เพื่อการวางแผนแก้ปัญหาให้ตรงประเด็นและเหมาะสม

3. สรุปกลไกความร่วมมือกับเครือข่ายทำงานในพื้นที่ในการพัฒนากระบวนการผลิตพันธุ์ข้าวของชาวนาแบบพึ่งตนเอง เพื่อใช้เป็นต้นแบบความร่วมมือกันระหว่างโครงการวิจัยกับเครือข่ายในพื้นที่ในพื้นที่ขยายผลอื่นๆ ต่อไป

ผลการวิจัยและการอภิปรายผล

ข้อมูลกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกลุ่มเกษตรกรในพื้นที่เป้าหมายที่ผ่านมา

กลุ่มเกษตรกรข้าวไร่ เป็นชุมชนที่มีชาติพันธุ์ที่หลากหลายต่างกันเช่น เมี่ยน ขมุ ถิ่น ลาวและคนพื้นเมืองที่อยู่บนภูเขาสูงและห่างไกลเมือง มีพื้นความรู้ข้าวไร่จากบรรพบุรุษ และปลูกเพื่อบริโภคยกเว้นบ้านกิว่ม่วง ต.คู่ง อ.สันติสุข ที่ปลูกให้เหลือขายเป็นเมล็ดพันธุ์ ดังนั้นจึงใช้เป็นพื้นที่ต้นแบบการอนุรักษ์และใช้พันธุ์ข้าวไร่ ปัจจุบันนิยมปลูกโดยใช้วิธีปลูกข้าวโพดที่มีการไถเตรียมดิน ใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดวัชพืช แต่ยังใช้วิธีกระทุ้งหยอดข้าวแห้งส่วนใหญ่ทิ้งพันธุ์พื้นเมืองที่เคยปลูกไปแล้ว จึงต้องการพันธุ์ที่เหมาะสมกับพื้นที่ ปัญหาสำคัญในการปลูกข้าวไร่ที่พบคือ สภาพอากาศแปรปรวน การระบาดของหนอนด้วงดินและหนู

กลุ่มชาวนาปรับปรุงพันธุ์ข้าวและผลิตพันธุ์คัด ได้สร้างข้าวพันธุ์ใหม่และใช้กันแพร่หลายคือ พันธุ์เหนียวหวัน 1 และเหนียวหวัน 2 โดยนายหวัน เรื่องคือ ในปัจจุบันทุกคนยังสร้างลูกผสมและทำการคัดเลือกอยู่ในแต่ละพื้นที่ ชาวนาปรับปรุงพันธุ์มีความรู้เข้าใจขั้นตอนปรับปรุงพันธุ์ และทราบปัญหาการสร้างพันธุ์ คือ ใช้พื้นที่นาเวลาและต้นทุนมากเพื่อคัดเลือกข้าวลูกผสม ชาวนามีความคิดว่าควรเก็บรักษาพันธุ์ข้าวไว้หลายพันธุ์ ใช้ปลูกเพื่อลดความเสี่ยงจากสภาพอากาศ สำหรับชาวนาบ้านทุ่งซ้อง มีปัญหาสร้างคู่ผสมมากเกินไป และไม่ชำนาญในการคัดสายพันธุ์ จึงยังไม่ได้สายพันธุ์ข้าวที่ตรง ความต้องการ (ผลผลิตดี อายุเบา ทนโรคไหม้ ต้นสูงไม่ล้ม หุงกินอร่อย)

สำหรับกลุ่มชาวนาผลิตพันธุ์หลักและขยาย พบว่า ชาวนาทั้งหมดมีอายุเกิน 45 ปี มีพื้นที่นา 2-4 ไร่ต่อครอบครัว ปลูกข้าวมากกว่า 20 ปี ผลิตพันธุ์ทั้งพันธุ์ราชการ (ได้แก่ ขาวดอกมะลิ 105, หอมสกล และสันป่าตอง 1) และพันธุ์ที่สร้างเอง (ได้แก่เหนียวหวัน 1 และ 2, ทุ่งซ้อง 1, น้ำเกียน 1) ชาวนามีต้นทุนสำหรับไถเตรียมดินแรงงานปลูกและเก็บเกี่ยว ใช้วิธีปลูกข้าวต้นเดียวในแปลง ที่ประหยัดเมล็ดพันธุ์ที่ใช้และ ง่ายต่อการคัดถอนพันธุ์ปนในแปลง กลุ่มชาวนาต้องการเรียนรู้วิธีตรวจสอบคุณภาพเมล็ดพันธุ์ นอกจากนี้พบว่า พื้นที่ผลิตที่ ต.ไหล่นาน และซึ้ง ใช้เป็นต้นแบบการทำนาอินทรีย์ และธนาคารเมล็ดพันธุ์พอเพียงได้ ปัญหาที่พบส่วนใหญ่เกิดจาก ใช้ปุ๋ยไนโตรเจนสูงเกินไปทำให้ต้นล้ม และแมลงบั่วระบาด

เป้าหมายของการปรับปรุงพันธุ์และการผลิตเมล็ดพันธุ์ของกลุ่มชาวนาทุกกลุ่ม เน้นคุณภาพหุงต้มและได้ผลผลิตพอกินและขายส่วนที่เหลือ ซึ่งตรงกับผลการศึกษาของ มิ่งขวัญและคณะ (2548)

ผลวิเคราะห์จุดเด่นข้อจำกัดของระบบการผลิตพันธุ์ข้าว

กลุ่มข้าวไร่ เกษตรกรสนใจปลูกข้าวไร่เพิ่มขึ้น เพราะราคาข้าวโพดไร่ต่ำ ไม่คุ้มทุน อีกทั้งมีแนวคิดปลูกข้าวไร่เพื่อผลิตเป็นเมล็ดพันธุ์ขาย คู่แข่งกับเทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่จากการปลูกข้าวโพด ซึ่งน่าจะเกิดการยอมรับพันธุ์และวิธีการใหม่ๆ ได้ง่าย แต่พบว่าพันธุ์ข้าวไร่ท้องถิ่นและภูมิปัญญาปลูกข้าวไร่ได้สูญหายไปจำนวนมาก และยังไม่แน่ใจในการใช้พันธุ์ข้าวไร่ของทางราชการที่นำมาทดสอบ อีกทั้งเกษตรกรไม่สนใจปลูกข้าวไร่

มีความเป็นไปได้ที่เกษตรกรจะผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวไร่ไว้ใช้เอง เพราะถูกบีบให้ลดพื้นที่ปลูกข้าวโพดบนที่ลาดชัน และลดการทำไร่หมุนเวียนของทางราชการ ทำให้เกษตรกรต้องการปลูกข้าวไร่กินเองเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตามอุปสรรคที่พบ คือ สภาพอากาศแปรปรวนมาก และความเสื่อมโทรมของพื้นที่ปลูก

กลุ่มชาวนา มีจุดเด่นชัดเจนที่มีผู้นำชาวนาและชาวนานักปรับปรุงพันธุ์ ที่มีประสบการณ์ และมุ่งมั่นที่จะพัฒนาระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์เพื่อพึ่งตนเอง มีผลงานสร้างข้าวพันธุ์ใหม่ใช้เอง มีเครือข่ายในพื้นที่ที่ถือประเด็นการอนุรักษ์เชื้อพันธุ์ข้าวไร่ใช้ที่เข้มแข็ง กลุ่มชาวนาคู่แข่งกับการบิดงอตลาดต้นเดียวที่เป็นขั้นตอนสำคัญของการผลิตพันธุ์คัดและหลัก มีองค์กรภาคประชาชนคือ มูลนิธิอภัยเมืองน่านที่ทำงานในพื้นที่มานานหลายปีแล้ว อีกทั้งบางพื้นที่ยังอนุรักษ์ประเพณีวัฒนธรรมข้าวจะช่วยให้เกษตรกรรุ่นใหม่ภูมิใจและมั่นใจในอาชีพทำนา

อย่างไรก็ตามข้อจำกัดการใช้พื้นที่และเสียเวลามากในการสร้างพันธุ์ของชาวนา ไม่ได้ใช้ลักษณะพันธุ์เพื่อถนอมพันธุ์ปนและคัดสายพันธุ์ตามเป้าหมาย ระบบการผลิตแยกกระจายเฉพาะพื้นที่และขึ้นอยู่กับความพอใจของเกษตรกรขาดการตรวจสอบคุณภาพเมล็ดพันธุ์ อาจมีปัญหาข้าวเรือในพื้นที่ปลูกหลายพันธุ์

โอกาสพัฒนาระบบการผลิตเป็นไปได้เนื่องจากมีศูนย์เรียนรู้บ้านใจใจ ในมูลนิธิอภัยเมืองน่าน ที่เกาะติดพื้นที่และกลุ่มชาวนาให้การยอมรับสูง อีกทั้งส่วนราชการในพื้นที่ให้การสนับสนุนเงินนโยบายและงบประมาณ นอกจากนี้ยังได้รับร่วมมือแลกเปลี่ยนพันธุ์และความรู้จากนักวิชาการปรับปรุงพันธุ์ข้าว

อุปสรรคต่อการพัฒนาระบบที่พบคือ แต่ละส่วนราชการที่ทำการวิจัยต่างคนต่างเข้าไปทำงานในพื้นที่ อาจสร้างความสับสน และไม่เกิดประโยชน์ที่แท้จริงต่อกลุ่มชาวนาภาครัฐได้เปิดช่องให้บริษัทเอกชนผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวไร่ นั้นยังแก้ปัญหาไม่ตรงจุด เพราะพันธุ์ข้าวไร่ที่ผลิตนั้น ไม่ใช่พันธุ์ที่ชาวนาต้องการ และอาจส่งผลกระทบต่อศูนย์ข้าวชุมชนเพื่อพึ่งตนเองในพื้นที่

ผลประเมินความรู้ของกลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่และนา ในระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว

จากผลการประเมินความรู้ตามขั้นตอนการผลิตพันธุ์ข้าว พบว่า กลุ่มผู้ปลูกข้าวไร่ มีความรู้ชัดเจนในขั้นตอนการปลูกข้าวไร่ และตั้งใจใช้เทคโนโลยีการปลูกข้าวโพดไร่แบบเกษตรเคมีมาใช้กับข้าวไร่ มีความรู้ไม่สมบูรณ์ในการบำรุงรักษาดินให้อุดมสมบูรณ์ และการป้องกันกำจัดศัตรูข้าวไร่ มีความรู้น้อยในประเด็นการคัดเลือกใช้พันธุ์ข้าวไร่ที่เหมาะสมกับพื้นที่ของตน

สำหรับกลุ่มชาวนาปรับปรุงพันธุ์ มีความรู้ชัดเจนในประเด็นการรวบรวมพันธุ์ข้าวไร่เพื่อใช้สร้างพันธุ์ใหม่ หลักการคัดพันธุ์พ่อแม่เพื่อสร้างคู่ผสม และวิธีการผสมพันธุ์เพื่อสร้างสายพันธุ์คู่ผสมใหม่ มีความรู้ไม่สมบูรณ์ในประเด็นการคัดเลือก ทดสอบและประเมินสายพันธุ์คู่ผสมชั่วต่างๆ และการเก็บรักษาสายพันธุ์คู่ผสมชั่วต่างๆ มีความรู้ในประเด็นความรู้การรับรองพันธุ์และสิทธิบัตร

ส่วนกลุ่มชาวนาผลิตพันธุ์ มีความรู้ชัดเจนในประเด็นวิธีการปลูกและดูแลแปลงพันธุ์ มีความรู้ไม่สมบูรณ์ ในประเด็นการคัดพันธุ์ให้บริสุทธิ์ การเก็บรักษาพันธุ์หลักและขยาย และการทำพันธุ์จำหน่าย มีความรู้น้อยในประเด็น การควบคุมคุณภาพเมล็ดพันธุ์ และการจัดการระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์

ได้วางแผนปฏิบัติเพื่อควบคุมระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ให้มีประสิทธิภาพ โดยการเพิ่มความถี่การบันทึก ลักษณะประจำพันธุ์เพื่อใช้คัดถอนพันธุ์ปนในแปลง เป็นข้อมูลกำหนดลักษณะสายพันธุ์จากคู่ผสม และควบคุม ความบริสุทธิ์ของพันธุ์ ซึ่งได้ดัดแปลงแบบบันทึกลักษณะประจำพันธุ์ข้าว ของกรมการข้าว (อ้างโดย อรอนงค์, 2550) พร้อมกับทำคู่มือแนะนำการบันทึก เพื่อให้ชาวนาเข้าใจ ปฏิบัติตามระยะการเจริญเติบโตสำคัญบางระยะ ของข้าว (Yoshida, 1981) สำหรับพันธุ์ราชการนั้นจะใช้ข้อมูลลักษณะประจำพันธุ์ที่มีอยู่แล้ว (วิชา, 2544) ซึ่ง ขณะนี้กำลังนำไปใช้ในพื้นที่โครงการอยู่ นอกจากนี้จะจัดระบบการตรวจสอบคุณภาพเมล็ดพันธุ์ข้าวทั้งในแปลง และหลังเก็บเกี่ยวโดยให้กลุ่มเป็นผู้ตรวจสอบกันเอง รวมทั้งสนับสนุนให้เครือข่ายชาวนาในพื้นที่ร่วมกันผลิตเมล็ด พันธุ์ข้าวให้เป็นระบบเดียวกันเพื่อการผลิตในปริมาณมากและเป็นการผลิตเพื่อขายเป็นเมล็ดพันธุ์ให้กับจังหวัดอื่น

ผลการจัดกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกลุ่มชาวนานานในพื้นที่ 12 ตำบลเป้าหมาย

เมื่อการเปรียบเทียบ แผนการผลิตเมล็ดพันธุ์ของกลุ่มชาวนาเมื่อสิ้นสุดโครงการ (ฤดูฝนปี พ.ศ. 2553) กับผลการผลิตเมล็ดพันธุ์ก่อนเริ่มโครงการ (ฤดูฝนปี พ.ศ. 2551) จะเห็นได้ว่า มีการขยายพื้นที่ผลิตจาก 217 ไร่ เป็น 1,266.5 ไร่ (เพิ่มขึ้นจากปี 2551 ไร่ละ 485 หรือเพิ่มขึ้นจากปี 2552 ไร่ละ 258.5) ผลผลิตเมล็ดพันธุ์ ข้าวเพิ่มขึ้นจาก 184,650 กิโลกรัมในปี พ.ศ.2551 เป็น 237,131 กิโลกรัม ในปี พ.ศ.2552 (เพิ่มขึ้นไร่ละ 28.42) โดยยังคงมีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวเฉลี่ย 3 พันธุ์ต่อตำบล พันธุ์ที่นิยมผลิตในระดับพันธุ์ขยายคือ กข.6 ต้านไหม้เบอร์ 2 และเหนียวหวาน กลุ่มชาวนายังได้จัดแบ่งพื้นที่เพื่อผลิตระดับพันธุ์หลักและขยาย ที่ขึ้นอยู่กับ พันธุ์ข้าว และแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ โดยได้รับการสนับสนุนจากเกษตรตำบล ทั้งนี้ปริมาณเมล็ดพันธุ์ที่ผลิตได้ ส่วนใหญ่ จะมีการซื้อขายและแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มกันเอง ซึ่งยังมีความต้องการเมล็ดพันธุ์จากกลุ่มชาวนา ในพื้นที่อื่นๆ อีก

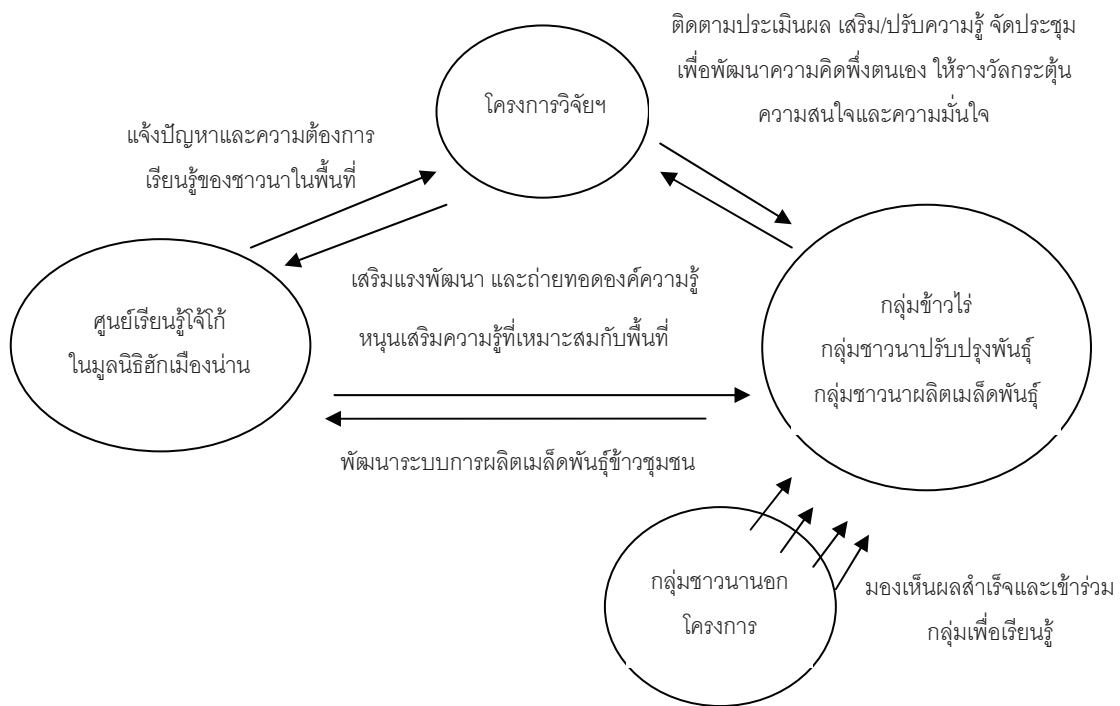
ในปี พ.ศ. 2552 ส่วนราชการในพื้นที่ เริ่มให้การสนับสนุนการผลิตเมล็ดพันธุ์ขยายเช่น ต.น้ำแก่น อ.ภูเพียง ที่ อบต.สนับสนุนงบประมาณ เพื่อกระจายพันธุ์ข้าวให้หมู่บ้าน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงผลของความร่วมมือสนับสนุน ทั้ง 4 ภาคคือ ชาวนา ราชการในพื้นที่ ศูนย์ใจโก้ และนักวิชาการ

ชาวนาปรับปรุงพันธุ์ที่บ้านหาดเค็ด ต.เมืองจัน อ.ภูเพียง (พันธุ์เหนียวหวาน 1 และ 2), ต.น้ำเกี๋ยน อ.ภูเพียง (พันธุ์น้ำเกี๋ยน 1) และ ต.ยม อ.ท่าวังผา (พันธุ์ทุ่งฮ่อง 1) ได้ร่วมในระบบการผลิตโดยจัดแบ่งพื้นที่นา เพื่อปลูกรักษา ความบริสุทธิ์พันธุ์ของตน ทั้งในระดับพันธุ์คัดและหลัก และขายให้กับกลุ่มผลิตพันธุ์ขยาย นอกจากนี้มีการคัด พันธุ์ข้าวไร่ท้องถิ่นเพื่อผลิตเป็นพันธุ์หลักที่ ต.ฝายแก้ว อ.ภูเพียงและต.น้ำแก่น อ.ภูเพียง อีกทั้งในบางพื้นที่ได้ พัฒนาเป็นแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ท้องถิ่นของตัวเอง (7-9 พันธุ์) ได้แก่พื้นที่ ต.ป่าแลวหลวง อ.สันติสุข และต.นาบึง อ.ภูเพียง อย่างไรก็ตามในพื้นที่เป้าหมายทั้ง 12 ตำบล ยังได้ผลิตเมล็ดพันธุ์ขยายที่เป็นพันธุ์ราชการด้วยได้แก่ ชาวดอกมะลิ 105, หอมสกล, สันป่าตอง 1 และ กข.10

จากผลการดำเนินงานภายใน 2 ปี มีสมาชิกจากตำบลอื่นที่เข้าโครงการ 3 ตำบลคือ ต.น้ำแก่น ต.ท่า น้ำ และม่วงดีดี ของ อ.ภูเพียง อีกทั้งในแต่ละตำบลเดิม ยังมีกลุ่มชาวนาในหมู่บ้านใหม่เข้าร่วมเพิ่มขึ้น ได้แก่

ต.ฝ่ายแก้ว อ.ภูเพียง (7 หมู่บ้าน) และ อ.เชียงกลาง (7 หมู่บ้าน ใน 6 ตำบลใหม่) นอกจากนี้กลุ่มชาวนาในพื้นที่เป้าหมายได้เสนอความต้องการ ที่จะเรียนรู้เพื่อพึ่งตนเองได้ด้านการพัฒนาพันธุ์ การควบคุมคุณภาพเมล็ดพันธุ์ และการทำอินทรีย์ ซึ่งเป็นแนวทางที่เครือข่ายภาคีจะได้ดำเนินการต่อไป

บทบาทหน้าที่ของคณะผู้วิจัย กับศูนย์เรียนรู้ไร่โก้ และกลุ่มชาวนาในกระบวนการผลิตพันธุ์ข้าว

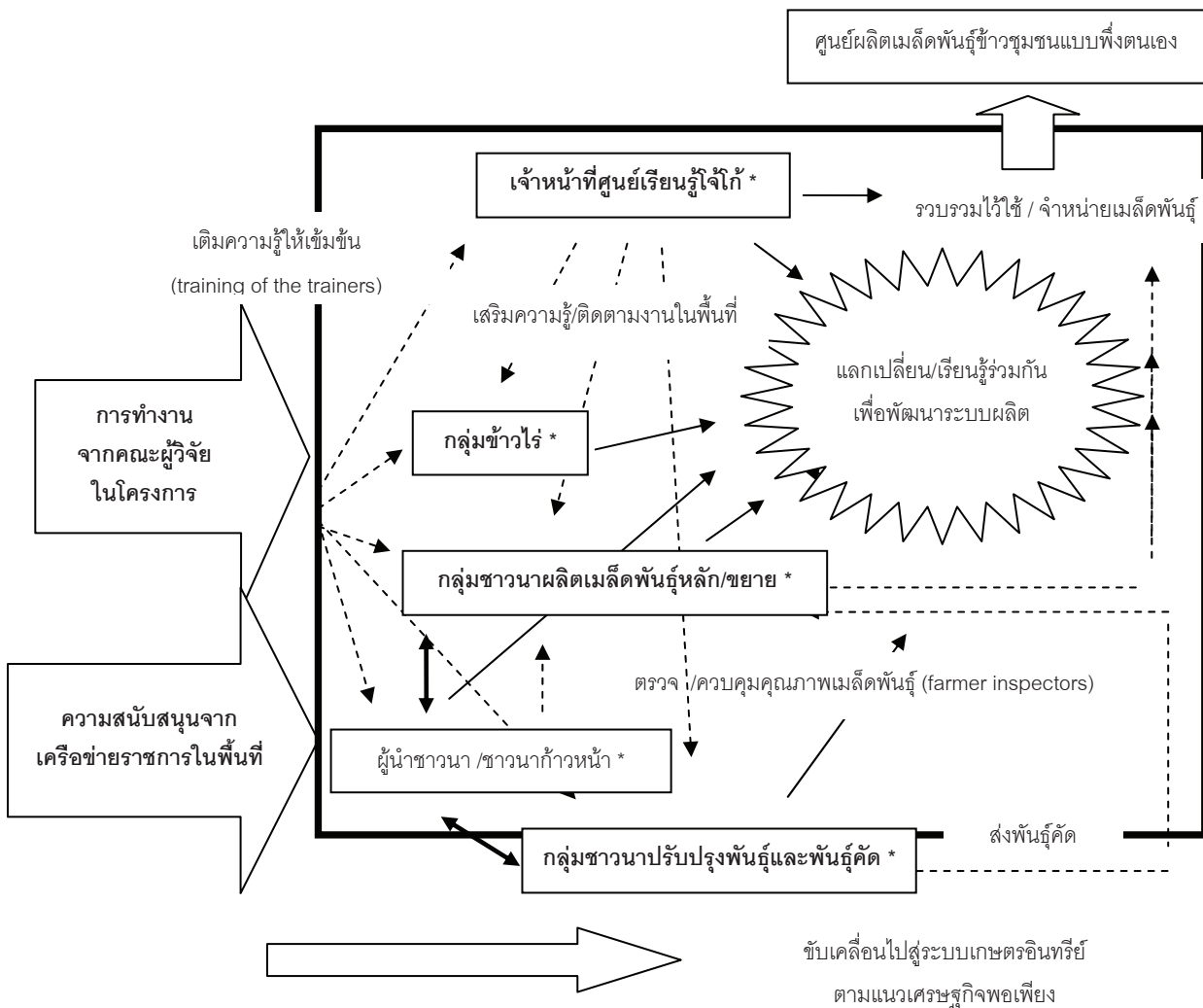
ภาพที่ 1 ความสัมพันธ์ในการปฏิบัติงานร่วมกันระหว่างคณะผู้วิจัยในโครงการ เจ้าหน้าที่ของศูนย์เรียนรู้ไร่โก้ และกลุ่มชาวนา เพื่อพัฒนากระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกลุ่มชาวนานาน

การประสานความร่วมมือกันระหว่างคณะผู้วิจัยกับเจ้าหน้าที่ของศูนย์เรียนรู้ไร่โก้ ในมูลนิธิอภัยเมื่อนาน (ภาพที่ 1) จะเห็นว่า ทางโครงการเป็นเสมือนพี่เลี้ยง ที่ให้ทั้งความรู้ กระตุ้นและสนับสนุน ให้เกิดผลเชิงปฏิบัติของกลุ่มชาวนาตามเป้าหมาย ในขณะที่เดียวกันเป็นวิทยากรให้การอบรมให้ความรู้ทางวิชาการและทักษะการปฏิบัติให้กับเจ้าหน้าที่ศูนย์เรียนรู้ไร่โก้ เพื่อนำไปถ่ายทอดให้กับกลุ่มชาวนาในพื้นที่ (Training for the trainer) โดยมุ่งแก้ไขและพัฒนาขั้นตอนการผลิตเมล็ดพันธุ์ที่กลุ่มชาวนายังเข้าใจผิด หรือรู้ไม่สมบูรณ์เท่านั้น ส่วนศูนย์เรียนรู้ไร่โก้ ซึ่งเป็นองค์กรที่ทำงานด้านข้าวร่วมกับกลุ่มชาวนาในพื้นที่มานานจนเป็นที่ยอมรับเชื่อถือของกลุ่มชาวนานานย่อมจะทราบประเด็นปัญหาในแต่ละพื้นที่เป้าหมายได้ชัดเจน ดังนั้นแผนการดำเนินงานโครงการได้ถูกกำหนดเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยใช้ข้อมูลจากศูนย์เรียนรู้ไร่โก้เป็นพื้นฐาน อาจกล่าวได้ว่า ทางโครงการวิจัยเข้าไปช่วยเสริมแรง/หนุนเสริมให้เกิดประสิทธิภาพการดำเนินงานผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ทั้งส่วนเจ้าหน้าที่ศูนย์ไร่โก้และกลุ่มชาวนาที่กำลังดำเนินการอยู่นั้นเอง

อาจกล่าวได้ว่า การกำหนดบทบาทหน้าที่ทำงานกันดังกล่าว ทำให้เกิดการยอมรับและร่วมกันทำงานกันเป็นทีมเพื่อเป้าหมายเดียวกัน ไม่ทำให้เกิดความสับสนการทำงานในพื้นที่ และเกิดประสิทธิภาพต่อการพัฒนาการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกลุ่มชาวนานาน ซึ่งรูปแบบแผนงานตามหน้าที่บทบาทดังกล่าว ได้รับความสนใจสำนักงานเกษตรอำเภอ และเจ้าหน้าที่เกษตรตำบลในพื้นที่อย่างมากและขอเข้าร่วมเป็นเครือข่ายทำงานในพื้นที่เพื่อช่วยผลักดันให้เกิดผลสัมฤทธิ์และนำไปขยายผลในพื้นที่อื่นๆ ในฤดูฝน 2553 นี้

กลไกการขับเคลื่อนระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อพึ่งพาตนเอง

กลยุทธ์การทำงานร่วมกันของเครือข่ายภาคีเพื่อขับเคลื่อนระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว (ภาพที่ 2) จะเห็นว่า คณะผู้วิจัยในโครงการและส่วนราชการในพื้นที่ เป็นเสมือนแรงผลักดันภายนอกให้เกิดการขับเคลื่อนระบบ ในขณะที่ศูนย์เรียนรู้ใจรัก เป็นชนวนที่ทำให้เกิดการจุดระเบิดภายในระบบ ทำให้กลุ่มชาวนาตามขั้นการผลิตเมล็ดพันธุ์เกิดการทำงานร่วมกันอย่างเป็นระบบและมีกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ที่มีประสิทธิภาพ โดยมีทิศทางการเคลื่อนที่ของระบบการผลิตไปสู่การเป็นศูนย์ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนแบบพึ่งตนเอง บนเส้นทางเศรษฐกิจพอเพียงที่เป็นระบบเกษตรอินทรีย์ในอนาคต

ภาพที่ 2 กลยุทธ์การทำงานร่วมกันระหว่างเครือข่ายภาคีในพื้นที่เพื่อขับเคลื่อนกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อพึ่งพาตนเองของกลุ่มชาวนานาน

หมายเหตุ * = เชื่อมงานและแลกเปลี่ยน/ถ่ายทอดความรู้กันเอง → = แลกเปลี่ยนความรู้ร่วมกัน
 ----▶ = เติมเสริมความรู้/สนับสนุน/ประเมิน/ควบคุมกลุ่มเป้าหมายในระบบ โดยใช้องค์ความรู้ภายนอกระบบ กระตุ้น/ผลักดันให้เกิดพลังการขับเคลื่อนภายในที่เกิดจากการทำงานร่วมกันของกลุ่มด้วยตนเอง
 ↔ = กลุ่มที่มีความรู้ประสบการณ์สร้างองค์ความรู้ให้กลุ่มใหม่ได้เรียนรู้

ภายในระบบการผลิตฯ (ภาพที่ 2) ประกอบด้วย กลุ่มชาวนาตั้งแต่ปรับปรุงพันธุ์ พันธุ์คัด หลักและขยายที่มีความเชื่อมโยงขั้นตอนการผลิตตามขั้นเมล็ดพันธุ์ มีผู้นำชาวนาหรือชาวนาก้าวหน้า เป็นผู้ควบคุมคุณภาพเมล็ดพันธุ์ในพื้นที่ของตนเอง (รวมทั้งกลุ่มข้าวไร่) สำหรับเจ้าหน้าที่ศูนย์เรียนรู้ใจรัก จะเข้าไปติดตามช่วยแก้ปัญหาและเสริมเติมความรู้ที่จำเป็นในการผลิตในพื้นที่ รวมทั้งเป็นศูนย์กลางการรวบรวมเมล็ดพันธุ์ต่างๆ ของกลุ่มชาวนาเพื่อช่วยจัดการจำหน่ายไปสู่พื้นที่อื่นๆ ทั้งในและนอกจังหวัดน่าน นอกจากนี้คณะผู้วิจัยได้จัดเวทีแลกเปลี่ยนความคิด

ร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่ศูนย์เรียนรู้ไร่ไถ้และกลุ่มชาวนา เพื่อให้เกิดการพัฒนากระบวนการผลิตได้ด้วยตนเอง ในขณะเดียวกันมีการติดตามประเมินผลการเรียนรู้ของกลุ่มชาวนา เพื่อเสริมเติมส่วนที่ขาด/ต่อยอดให้สมบูรณ์ ตลอดจนพัฒนาผู้นำชาวนา ให้สร้างองค์ความรู้ใหม่ด้วยตนเอง (พัฒนากระบวนการคิดเชิงวิจัย) จนสามารถถ่ายทอดในกลุ่มกันเองได้ (farmer to farmers) และให้ควบคุมระบบการผลิตพันธุ์ (farmer inspectors) ทั้งนี้ ได้ปฏิบัติงานในพื้นที่เป้าหมาย

สรุปและข้อเสนอแนะ

กระบวนการจัดการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวได้ดำเนินการไปตามผลการวิเคราะห์จุดเด่นข้อจำกัดในแต่ละพื้นที่เป้าหมาย โดยเน้นการเพิ่มเติมความรู้ในประเด็นสำคัญที่ขาดไป อีกทั้งอาศัยการพัฒนากลไกความร่วมมือของเครือข่ายในพื้นที่ (กลุ่มชาวนา/ส่วนราชการ/ศูนย์เรียนรู้ไร่ไถ้) เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้ระบบการผลิตของกลุ่มชาวนาที่มีอยู่เดิม ทำให้กลุ่มชาวนาได้ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับหลักการสร้างพันธุ์และผลิตเมล็ดพันธุ์คัด หลักและขยาย (รวมทั้งกลุ่มข้าวไร่ด้วย) มีความต้องการเรียนรู้และใช้ลักษณะประจำพันธุ์ข้าวเพื่อการสร้างพันธุ์ใหม่ และคัดพันธุ์ปนในขั้นตอนการผลิตพันธุ์คัดและหลัก รวมทั้งต้องการจัดตั้งกลุ่มผู้ตรวจสอบพันธุ์ปนในพื้นที่ของตนเอง เพื่อควบคุมคุณภาพเมล็ดพันธุ์ทั้งในแปลงและหลังเก็บเกี่ยว ส่วนกลุ่มเกษตรกรผู้ข้าวไร่ ได้สายพันธุ์ข้าวไร่ดีเด่นเพื่อนำไปปลูกและคัดไว้ใช้เป็นเชื้อพันธุ์และแลกเปลี่ยนพันธุ์ระหว่างกันต่อไป

จากผลการวิจัยกระบวนการจัดการระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวแบบพึ่งตนเองในพื้นที่ 12 ตำบล ทำให้ชาวนามีเมล็ดพันธุ์ข้าวดีไว้ใช้เพิ่มขึ้นร้อยละ 28.42 (237,131 กิโลกรัม ในปี พ.ศ.2552) มีพื้นที่ผลิตเพิ่มขึ้นประมาณ 4 เท่าเมื่อเทียบกับปีพ.ศ. 2551 (จาก 217 ไร่เป็น 1,266.5 ไร่) ทำให้ชาวนามีเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ต้องการไว้ใช้ และยังแบ่งขายรายได้เพิ่มขึ้นอีกด้วยซึ่งก็ยังไม่เพียงพอจำหน่ายให้กับพื้นที่อื่นๆ กลุ่มชาวนาที่ร่วม มีการจัดแบ่งบทบาทหน้าที่ผลิตพันธุ์คัด หลักและขยาย โดยมีเครือข่ายในพื้นที่สนับสนุนและเป็นที่ปรึกษา เพื่อควบคุมคุณภาพเมล็ดพันธุ์ จนเป็นที่ยอมรับในกลุ่มชาวนาพื้นที่อื่นๆ ที่จะส่งผลให้เกิดศูนย์ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนที่พึ่งตนเองได้อย่างเป็นรูปธรรม นอกจากนี้มีผลทำให้ส่วนราชการในพื้นที่ (อบต., อบจ. และส่วนราชการจังหวัด) สนับสนุนงบประมาณผ่านสำนักงานเกษตรเพื่อขยายพื้นที่การผลิตเมล็ดพันธุ์ และให้กลุ่มชาวนาจัดตั้งธนาคารเมล็ดพันธุ์ข้าวระดับตำบล ส่วนแผนการพัฒนาระบบการผลิตที่เครือข่ายในพื้นที่เห็นชอบร่วมกันจะทำต่อไป คือ การสร้างวินัยการผลิตและพัฒนาจิตสำนึกทำงานร่วมกัน การแบ่งปันผลประโยชน์ของแต่ละขั้นกลุ่มการผลิต การควบคุมประสิทธิภาพการผลิตและคุณภาพลำดับขั้นเมล็ดพันธุ์ รวมทั้งเห็นว่า ลักษณะการพัฒนาระบบการผลิตนั้น ควรมุ่งไปในแนวทางที่ผลิตไว้ใช้ก่อน หากเหลือจึงนำมารวมกันขาย โดยไม่ใช่เป็นการผลิตเมล็ดพันธุ์เพื่อขายเป็นรายได้หลัก

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “การพัฒนาระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อพึ่งพาตนเองที่ยั่งยืนของจังหวัดน่าน” ที่ได้รับทุนสนับสนุนจาก สำนักงานประสานงาน เครือข่ายวิจัยเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่ภาคเหนือตอนบน (ABC-UN) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) 2 ปี (พ.ศ. 2551-2552) ซึ่งคณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณที่ได้สนับสนุนทุนอุดหนุนการวิจัยนี้เป็นอย่างสูง

เอกสารอ้างอิง

- มิ่งสรรพ ขาวสะอาด, อัครพงศ์ อ้นทอง, นรินทร์ พันธุ์เขียว, สกาวเดือน ลิเลือน, นิमित นิमितเกียรติไกล และไพรัช พิบูลย์รุ่งโรจน์. 2548. รายงานการศึกษา โครงการประเมินมูลค่าภูมิปัญญาไทย: กรณีศึกษา พันธุกรรมข้าวพื้นเมือง. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (ทุนสนับสนุนจากสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ).
- วิชา ธิติประเสริฐ. 2544. **ฐานข้อมูลเชื้อพันธุ์พืช: ข้าว**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยข้าวและสำนักคุ้มครองพืชแห่งชาติ กรมวิชาการเกษตร ชุมชุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- อรอนงค์ นัยวิกุล. 2550. **ข้าว : วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี**. พิมพ์ครั้งที่ 2 ฉบับปรับปรุงใหม่. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ. 366 น.
- Yoshida, S. 1981. *Fundamentals of Rice Crop Science*. Los Banos: IRRI. Phillippines. 267 p.